
Анђела Гавриловић
(Институт за историју уметности,
Филозофски факултет, Београд)

**О РАЗЛОЗИМА СЛИКАЊА ХЕРУВИМА У
ПОТКУПОЛНОМ ПРОСТОРУ ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ
ОДИГИТРИЈЕ У ПЕЊКОЈ ПАТРИЈАРШИЈИ¹**

Увод, проблеми и циљ рада.

Изглед два највиша реда небеских сила, серафима и херувима, у византијској књижевности и уметности није довољно прецизно дефинисан, па се приликом идентификације појединих представа небеских сила често јављају непремостиве препреке.² Неретко се и једном и другом реду бесплотних сила приписује поседовање три пара крила односно шест крила; стога се и у византијској и у српској средњовековној уметности јављају представе шестокрилих бића, које се, услед изостављеног натписамогу протумачити и као серафими и као херувими. Из наведених разлога међу истраживачима су често присутне недоумице и различита мишљења око њихове идентификације.³ Број крила је у српској средњовековној уметности, уз одређене изузетке био константан, а други аспекти иконографије серафима и херувимасу варирали. Тако су нпр. шестокрилиу српској средњовековној уметности могли бити приказани са скривеним лицем (Богородица Одигитрија, Пећка патријаршија: свод прозора апсиде, око 1335-1337),⁴ само са приказаним лицем (Грачаница: представе око Христа Емануила у апсиди, Христа у попрсју над ктиторском

¹ Овај рад је настао као резултат истраживања на пројекту *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* (ев. бр. 177036) на Институту за историју уметности Филозофског факултета у Београду, који финансијски подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² О проблему идентификације серафима и херувима в. D. Pallas, *Eine Differenzierung unter den himmlischen Ordnungen*, *Byzantinische Zeitschrift* 64 (1971) 55-60, Taf. I-III.

³ О недоумицама код истраживача в. нпр. Б. Тодић, *Манастир Грачаница : Сликаство*, Београд 1988, 151; С. Габелић, *Манастир Лесново*, Београд 1998, 159. В. и напомену бр. 14 овог рада.

⁴ Ова фреска није публикована.

Сл. 1 Херувим на северном зиду поткуполног простора, Богородичина црква у Пећкој патријаршији, око 1335-1337.

Fig. 1 The cherub on the northern wall in the area under the dome in the church of the Mother of God Hodegetria, Patriarchate of Peć, c. 1335-1337.

композицијом или представе у источним малим куполама, око 1320),⁵ са приказаном анђеоском главом са нимбом (Богородица Одигитрија, Пећка патријаршија: поткуполни простор, око 1335-1337)⁶ или само са анђеоском главом без нимба (Св. Димитрије, Пећка патријаршија: Успење Богородице, 1322-1324).⁷

Шестокрила небеска бића, необележена натписом, присутна су у најразличитијим контекстима на бројним фрескама, што врло често онемогућава њихову прецизну дистинкцију. Тако се они могу видети око различитих Христових видова (нпр. Христос Емануил, Христос Пантократор; Грачаница, око 1320);⁸ над представама пророка (Богородица Одигитрија, Пећка патријаршија: тамбур, око 1335-1337),⁹ у сцени Причешћа апостола (олтар, иста црква),¹⁰ у сцени Уздизање Часног крста (западни зид наоса, Дечани, 1347-1348);¹¹ на зиданој олтарској прегради у Белој цркви Каранској (1340-1342),¹² уз Христа архијереја у

⁵ Б. Тодић, *Грачаница : Сликарство*, Београд – Приштина 1988, 87, 88, 93, 94, 108, 109 (херувими у источним малим куполама), 151, сл. 31 (Христос Емануил у апсиди), 170-173; Т. XIX (Христос у попрсеју); Б. Живковић, *Грачаница. Цртежи фресака*, Београд 1989, 13, 18 (херувими у источним малим куполама), 1, (Христос Емануил у апсиди), 91 (Христос у попрсеју из ктиторске композиције).

⁶ В. Ђурић, В. Кораћ, С. Ђирковић, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, сл. 85.

⁷ Исто, сл. 122.

⁸ Тодић, *Грачаница*, Т. I, XIX, сл. 31.

⁹ Ђурић, Кораћ, Ђирковић, *Пећка патријаршија*, сл. 84, 85; Љ. Поповић, *Фигуре пророка у куполи Богородице Одигитрије у Пећи*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 444, сл. 1-8 (ауторка исправно наводи функцију ових небеских сила, премда их погрешно означава серафимима).

¹⁰ М. Радујко, *Еклисијално-есхатолошки симболизам у евхаристијској тематици византијског уметничког круга*, Зограф 23 (1993-1994) 29-50; Ђурић, Кораћ, Ђирковић, *Пећка патријаршија*, сл. 88, 90.

¹¹ В. Петковић, *Манастир Дечани, II*, Београд 1941, рл. CCLXXIII.

¹² Г. Бабић, *О живописаном украсу олтарских преграда*, ЗЛУ 11 (1975) 33, црт.

Сл. 2 Херувим на јужном зиду поткуполног простора, Богородичина црква у Пећкој патријаршији, око 1335-1337.

Fig. 2 The cherub on the southern wall in the area under the dome in the church of the Mother of God Hodegetria, Patriarchate of Peć, c. 1335-1337.

сцени Причешћаапостола(апсида, Лесново,1340/1341-1348/1349), у сцени Успења Богородице (западни зид наоса, иста црква),¹³на пандантифима (Полошко, 1343-1345);¹⁴ у сценама Богородичиног Акатиста (Дечани; Марков манастир, 1376/77);¹⁵у сцени Вазнесења (Богородица Одигитрија, Пећка патријаршија, око 1335-1337) итд.¹⁶ Шестокриленебескесиле појављују се и у српској средњовековној скулптури око портала, прозора или на фасади.¹⁷

10, сл. 17.

¹³ Габелић, *Лесново*, 68, Т. IX (Причешће апостола), 82, Т. 28 (Успење Богородице).

¹⁴ Ђ. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд, 1966, 148 (сматра да су на свим пандантифима приказани серафими); И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, 149 (сматра да су на свим пандантифима представљени тетраморфи); Габелић, *Лесново*, 159 (сматра да су на свим пандантифима приказани серафими, остављајући и могућност да би то могли бити и херувими); С. Сабиновић, *Живопис цркве Светог Ђорђа у Полошком*, Београд 2008, 28 (непубликовани дипломски рад из предмета Историја уметности југословенских народа средњег века, Филозофски факултет, Београд), сматра да су на западном пару пандантифа приказани серафими односно херувими, а на источном пару тетраморфи.

¹⁵ Петковић, *Дечани, II*, pl. CCXLVIII (Дечани, осми икос); G. Millet, T. Velmans, *L'art de la peinture en Serbie à l'époque yougoslavienne, Fasc. IV*, Paris 1969, pl. 161 (Марков манастир, осми икос и осми кондак).

¹⁶ Ђурић, Кораћ, Ћирковић, *Пећка патријаршија*, сл. 97.

¹⁷ С. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, Београд 1963, 94, Т. XXXVIII; Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1975, 140/црт. 31 (Богородица Љевишка, 1306/7); Ј. Магловски, *Дечанска скулптура : Значење и смисао*, у: Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 205, сл. 23, 27 (Дечани, до 1335); С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих арханђела код Призрена*, Београд 1967, сл. 54 (Св. Арханђели код Призрена, око 1351); Н. Катанић, *Декоративна камена пластика моравске школе*, Београд 1988, 50, сл. 12 (Лазарица, око 1380), црт. I (Наупара, пре 1382), 206, 208, сл. 17, 21 (припрага кнеза Лазара у Хиландару, 1371-1389); И. Стевовић, *Каленић : Богородичина црква у архитектури позновизантијског света*, Београд 2006, Т. XX, XXII, ил. 24, 27г (Каленић, 1410-1427).

Из наведених разлога, недвосмислена идентификација шестокрилих небеских бића на појединачним примерима као херувима, могућа је у два случаја: утврђивањем његове функције у оквиру сцене или присуством натписа који то бесплотно биће означава као херувима. Потврду о веродостојности натписа омогућује испитивање значења датог небеског бића у одређеном контексту. Разматрањем иконографских особености херувимâ у поткуполном простору Богородичине цркве у Пећкој патријаршији (око 1335-1337) утврдили смо да и особен иконографски вид херувима, присутан у српском сликарству XIV века, такође може послужити као аргумент приликом идентификације небеских бића као херувима о чему ће бити говора у наставку рада, као и о значењу истих. Изучавање ових представа је од важности из више разлога: најпре јер је реч о врло ретким представама једног од највиших редова небеских сила обележених натписима, који уз испитивање њиховог значења потврђују да је реч о херувимима, а не о неким другим небеским силама, чија је иконографија каткад подударна са иконографијом херувима; затим испитивање тих представа је важно због њиховог репрезентативног иконографског решења, које је за српску уметност, уз пример из дечанске припрате, јединствено; поред тога, те фреске се налазе у једном од најрепрезентативнијих српских средњовековних споменика, чији је ктитор и уметнички саветодавац био српски архиепископ Данило II (1324-1337), свакако једна од најобразованијих личности средњовековне Србије, кадра да у својој задужбини седишту српске Архиепископије најсуптилније теолошке финесе искаже изразито ученим језиком слике. Најзад, херувими у поткупољу Богородичине цркве у Пећкој патријаршији нису били подвргнути детаљнијој анализи, нити су добили индивидуалну студију.¹⁸ Стога верујемо да им треба свакако посветити адекватну пажњу.

Представе херувима у Богородичиној цркви у Пећкој патријаршији

Репрезентативне представе припадника другог реда прве небеске тријаде анђелâсу у цркви Богородице Одигитрије натписом недвосмислено означене као „херувими,“ што испитивање њиховог значења и посебног контекста у овој цркви потврђује.¹⁹ Истицање ових натписа плод је наглашене учености присутне у српском сликарству друге четвртине XIV века у којој су настајали. На њихову појаву, верујемо, имао је утицаја архиепископ Данило II, који је дао да се епитети појединих небеских бића у Богородичиној цркви у Пећкој патријаршији посебно нагласе и

¹⁸ Херувиме у поткуполном простору Одигитријине цркве помињу или укратко разматрају: В. Петковић, *Живопис цркве Св. Богородице у Патријаршији Пећској*, у: *Известия на Българския Археол. Институт* 4 (1927) 169-170; V. Petković, *La peinture serbe du moyen âge, II*, Београд 1934, 40; М. Ивановић, *Црква Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији*, у: *Старине Косова и Метохије 2-3* (1963) 150; Ђурић, Кораћ, Ђирковић, *Пећка патријаршија*, 146; G. Babić, *Les portraits de Dečani representant ensemble Dečanski et Dušan*, у: *Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Београд 1989, 281.

¹⁹ В. доле.

испишу, што у српској уметности представља изузетак. Иако су представе небеских сила садржавале уопштenu симболику, ликовно одражавајући присуство бесплотних сила у цркви, иза илустровања ових бесплотних сила у поткупољу Одигитријине цркве и њиховог изричитог ословљавања као таквих, поред тих, стајали су и други специфични, дубоко теолошки разлози, који директно стоје у вези са таквимиконографским и програмским решењем.

На северном и јужном зиду поткуполног простора Одигитријине цркве у Пећкој патријаршији постављене су појединачне фронталне представе херувимâ, које пружају свитке јеванђелистима приказаним у пандантифима (сл. 1, 2).²⁰ Херувим на северном зиду [*·херѡвим(ъ)*] удељује по један увијени свитак јеванђелистима Марку и Матеји (сл. 1), а херувим на јужном зиду [*·херѡвим(ъ·)*] уручује по један увијени свитак Јовану и некада приказаном Луки (сл. 2). Да ове небеске силе нису обележене натписом, тешко да би се само на основу изгледа шестокрилих могло закључити да ли су у питању херувими или серафими; на обе представе главу са нимбом и вратом у фронталном ставу окружују три пара крила. Оно што код ових представа, уз пример из дечанске припрате, представља особеност и хапак у српској средњовековној уметности јесу њихови атрибути – увијени свици. Пружају их јеванђелистима у раширеним, испруженим рукама у туникама изнад доњег и средњег пара крила. Нигде другде, осим још у припрати Дечана, није оваква представа херувима који у рукама уручују свитке посведочена у српском средњовековном сликарству.

Када је реч о херувимима у Одигитријиној цркви, треба указати да су се на северном и јужном зиду поткуполног простора храма, где су они приказани, у ранијим временима могли наћи ликови светих Јоакима и Ане, у епохи Палеолога по правилу су на тим местима извођени анђели у попрсјима, док су представе Божје Руке у сегменту неба биле ретке.²¹ Појава херувима на том месту представља изузетну реткост у српском

²⁰ О иконографији херувима иначе в. О. Wulf, *Cherubim, Throne und Seraphim*, Leipzig 1894, 48-57; Pallas, *Eine Differenzierung*, 55-60; Исти, *Himmelsmächte, Erzengel und Engel*, у: *Reallexikon zur Byzantinischen Kunstgeschichte*, Bd. 3, Stuttgart 1978, 56-78; A. Schönberger, *Cherub*, у: *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, Bd. 3, München 1982, 428-433; A. Kazhdan, N. Peterson-Ševčenko, *Cherubim*, *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 1, Oxford – New York 1991, 419-420; Т. Παλαμιαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλλου των ναών της Παλαιολόγειας περιόδου στη Βαλκανική και την Κύπρο*, Αθήνας 2001, 124-126.

²¹ Уп. Н. Γκιοуlés, *Ο βυζαντινός τρούλλος και το εικονογραφικό του πρόγραμμα (Μέσα του βοу αι - 1204)*, Αθήνα 1990, 181-183 (Јоаким и Ана); за представе анђела в. П. Миљковић-Пепек, *Делото на зографите Михаило и Еutihиј*, Скопје 1967, 48/бр. 20 (Богородица Перивлепта); М. Чанак Медић, и др., *Манастир Жича*, Београд 2014, 230 (Жича); Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1989, 94 (Краљева црква); Тодић, *Грачаница*, 82 (Грачаница); W. Taylor Hostetter, *In the Heart of Hilandar*, Belgrade 1998 (CD-ROM) [Hilandar]; М. Марковић, *Свети Никита код Скопља: Задужбина краља Милутина*, Београд 2015, 115-116 (Св. Никита); М. Марковић, *Програм живописа у куполи*, у: В. Ј. Ђурић (ур.), *Зидно сликарство Дечана: Грађа и студије*, Београд 1995, 104 (Дечани); за Руку Божију в. Т. Стародубцев, *Српско сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића*, Београд 2016, 236-237 (Раваница, Ресава, Каленић).

Сл. 3 Персонификација Премудрости, северни зид поткуполног простора, Богородица Љевишка, 1310-1314.

Fig. 3 Holy Wisdom in the form of angel, the northern wall in the area under the dome in the church of the Mother of God Ljeviška, 1310-1314.

средњовековном сликарству. Стога верујемо да су ониу Одигитријиној цркви насликани на том месту по узору на суседну цркву Светог Димитрија у Пећкој патријаршији (1317-1324), где су на том месту још једино очувани, а где су сигурно приказани херувими, иако ту небеске силе нису означене натписом.²² Да су херувими у Богородичиној цркви у Пећи насликани да укажу на божанско порекло инспирације јеванђелиста најдиректније показује чињеница да им уручују свитке. Овакво тумачење потврђују и сродни прикази персонификацијâ Премудростиу виду анђелâ на северном и јужном зиду поткуполног просторау Богородици Љевишкој (сл. 3, 4) и Марковом манастиру, које уручују јеванђелистима свитке.²³ Тако је у Богородици Одигитрији сликањем персонификацијâ Премудрости поред јеванђелиста, и херувимâ између пандантифа, слично као у млађим моравским споменицима, на двострук начин указано на небеско порекло јеванђеоског надахнућа.²⁴ Поред иконографијена такав закључак упућује и значење речи „херувим“ која према тумачењу Дионисија Ареопагита дословно значи „излив премудрости.“²⁵ Овај хришћански писац истиче духовни квалитет херувима који је условио њихово име: они имају способност да приме највиши дар светлости, да посматрају Бога у Његовој провидној откривеној моћи, да виде и разумеју Бога, као и да изобилно из сопственог извора изливају премудрост на оне који су испод њих, изливима дате им премудрости.²⁶ У том смислу, св. Јован Златоусти објашњава да значење речи „херувим“ јесте „пуно знање.“²⁷ Такво тумачење се ослања на ранију интерпретацију Филона из Александрије ове речи,²⁸ а значење

²² Верујемо да су шестокриле небеске силе у поткуполном простору цркве Св. Димитрија херувими управо на основу аналогија са црквом Богородице Одигитрије. За две представе херувима у поткупољу у цркви Св. Димитрија у Пећкој патријаршији в. Ђурић, Кораћ, Ћирковић, *Пећка патријаршија*, сл. 117.

²³ Панић, Бабић, *Богородица Љевишка*, 118-119/2 (Богородица Љевишка). Фотографија из Марковог манастира није публикована, па тај податак наводимо према: М. Марковић, *Свети Никита код Скопља. Задушбина краља Милутина*, Београд 2015, 116.

²⁴ Реч је о Раваници, Ресави и Каленићу (в. Беловић, *Раваница*, 91-92; Проловић, *Програм*, 149; Стародубцев, *Српско сликарство*, 236-237).

²⁵ PG 3, 205B.

²⁶ PG3, 205C-B.

²⁷ PG 48, 724.55.

²⁸ C. Siegfried, *Philo von Alexandria als Ausleger des Alten Testaments*, Jena 1875, 357.

Сл. 4 Персонификација
Премудрости, јужни зид
поткуполног простора,
Богородица Љевишка, 1310-
1314.

Fig. 4 Holy Wisdom in the form
of angel, the southern wall in the
area under the dome in the church
of the Mother of God Ljeviška,
1310-1314.

те речи тумачи на такав начин исв. Климент Александријски.²⁹ На ова тумачења према којима реч „херувим“ означава „мноштво тј. савршенство знања“ се, у контексту пећких представа херувима, надовезује и кључна интерпретација Иринеја Лионског, према којој се херувим односи на јеванђеље, а четири животиње на Христову спаситељску делатност и четири јеванђеља.³⁰ Наиме, према овом писцу „херувим је четворообличан, а његова четири облика, четири лица јесу слике спаситељске делатности Христа, Сина Божијег. Каква је била спаситељска делатност Исуса Христа, таквог су обличја биле и животиње; а којег је обличја животиња таквог карактера је и јеванђеље.“³¹ „Четворообличне су животиње, четворооблично је јеванђеље, четворооблична је и Христова спаситељска делатност (икономија спасења).“³² Стога су и четири савеза дата човечанству: први, после потопа, под Нојем, други, под Аврамом, под знаком обрезања, трећи, под знаком законодавства, под Мојсијем, четврти под знаком јеванђеља, кроз Господа нашег Исуса Христа.³³

На основу реченог јасно је да су се у Богородичиној цркви у Пећкој патријаршији необичним представама херувима и њиховим директним односом према јеванђелистима, желели нагласити Христов први долазак и Његоваспаситељска делатност, који стоје и у посредној вези са представама Христових нерукотворених образа изображених на источном и западном зиду поткуполног простора. Драгоцен интерпретација од св. Јефрема Сирина визије херувима-тетраморфа пророка Језекиља (Јез. 1:1-28) потврђује овакво тумачење. Према њему, „рука човечија која је под крилима херувима, показује да ће сила Онога који је постао Син човечији носити ту кочију (ср. цркву), коју је Он примио на Себе. Та рука нам омогућује да разумемо да ће се Христос Спаситељ обући у људско тело. Осим тога, човечија рука под херувимским крилима означава да ће

²⁹ PG 9, 61B.

³⁰ PG 7a, 886A-B.

³¹ Исто, 886A-B (5-9).

³² Исто, 889A-B (9-20).

³³ Исто, 889 B (20-29)-890A (1-4).

десница Христова подржавати утемељење цркве.³⁴ Управо то је уједно и разлог зашто су ликови херувима приказани на тако статички осетљивом месту у грађевини.

Поменути херувими у поткупољу Богородичине цркве у Пећи стоје у присноиконографско-значањској вези и са представама шестокрилих небеских бића у тамбуру који такође пророцима на идентичан начин урочују свитке. Истоветна иконографија шестокрилих изнад ликова пророка открива да је реч о истоветним небеским бићима, херувимима. Они су сви приказани огњених боја, што је уобичајена појава, иако су се у извесним приликама могу и другачије приказивати. Централна мисао о Христовом првом доласку на Земљу и Његовој спаситељској делатности, на коју алудирају текстови на свицима пророка у тамбуру, као и текст псалма око лика Христа Пантократора, указују да је ктитору Данилу II и сликару било јаковажно да на врло суптилне и вишеслојне начине нагласе Реч Божију и Њен постепен силазак из небеског у земаљски свет. Сликара је истакао ликовни мотив херувима у куполи, насликавши чак осам херувима у тамбуру и два у поткупољу. Како је ретко где у српској уметности приказан тако велики број херувима на једном месту, сматрамо да је њихова појава на том месту у служби истицања оваплоћења и непосредно, објављивања јеванђеља. Наиме, према тумачењу Дионисија Ареопагита тајна Христовог оваплоћења је најпре била објављена анђелима, а потом, преко њих пренета људима.³⁵ У складу са реченим, појава шестокрилих херувима поред Мандилиона и Керамиона на овом месту упућује и на теофанијски аспект представа Христових Нерукотворених образа односно визуелну манифестацију Другог Лица Свете Тројице. Уз овакво тумачење, треба указати и да је у седишту српске цркве односно Српске архиепископије, којом је руководио ктитор цркве, Данило II, било од нарочите важности истаћи значај јеванђеља и његово ширење, на шта супредставе херувима на посебно истанчан начин својом појавом алудирале.

Сасвим је вероватно да и поред других изразито цариградских иконографских решења и детаља у живопису Богородичине цркве у Пећкој патријаршији овакав иконографски тип херувима није представљао изузетак. Наиме, најсродније и за сада најпрецизније аналогије пећком решењу херувима нашли смо у појединим грузијским делима примењене уметности од метала, од којих се нека чувају у Музеју за историју и етнографију Сванетије у Местии.³⁶ Управо у то време, од XI од XIV века грузијска

³⁴ Свети Јефрем Сиријски, *Господ говори : Тумачење Јеванђеља и Старог Завета*, Београд 2016, 373.

³⁵ PG 3, 181B-C-D, Cap. IV (Уп. и Исто, 180C-D, 181A, Cap. III); Dionysius the Areopagite, *Works*, London 1897, 158; Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 95.

³⁶ За поједине примерететраморфа у грузијским делима примењене уметности, в. Г. Н. Чубинашвили, *Грузијско чеканое искуство с VIII-XVIII век. Альбом исторический очерк и аннотации*, Тбилиси 1957, Т. 21, 23, 24; Исти, *Грузијско чеканое искуство: Исследование по истории грузинского средневекового искусства. Текст*. Тбилиси 1959, 141-143, pass. Овом приликом желим да изразим нарочиту захвалност др Катерини Гедеванишвили, из Националног центра за истраживање историје грузијске уметности и

уметност је била под снажним византијским утицајем.³⁷ Најзад, овакав закључак о пореклу иконографије херувима у Одигитрији би разрешио и посебан иконографски вид херувима, који у Одигитријиној цркви заправо представља „апстраховану верзију“ тетраморфа и живо откровење Исуса Христа и његовог спаситељског дела на земљи.³⁸

Anđela Gavrilović

(Institute of Art History, Faculty of Philosophy, Belgrade)

ON REASONS OF DEPICTING OF CHERUBIM IN THE AREA UNDER THE
DOME OF THE CHURCH OF THE MOTHER OF GOD HODEGETRIA IN THE
PATRIARCHATE OF PEĆ³⁹

The paper deals with the meaning of the cherubim depicted in the area under the dome of the church of the Mother of God Hodegetria (the One Who Shows the Way) in the Patriarchate of Peć, the endowment of Serbian archbishop Daniel the Second (c. 1335-1337). Such an analysis is important due to several reasons. Firstly, these are rare representations of one of the highest heavenly powers with an inscription which, alongside with the results of the investigation of their meaning, confirms that they are cherubim and not some other heavenly powers whose iconography sometimes matches with the iconography of cherubim. Secondly, analyzing such representations is also significant due to their representative iconographical solution, which, alongside with the example from Dečani, is quite unique for Serbian medieval art. Moreover, these frescoes are found in one of the Serbian most representative medieval monuments, whose ktitor and artistic supervisor was Serbian archbishop Daniel II (1324-1337), surely one of the most educated people in medieval Serbia, able to visually express the tinniest theological nuances on the frescoes of his own endowment in a very learned manner.

These heavenly powers in the church of Hodegetria in Peć are undoubtedly cherubim, having in mind the accompanying inscriptions, their iconography and the analysis of their meaning in the program of the church. The inscriptions accompanying the heavenly powers are a result of emphasized erudition present in the Serbian wall painting in the period from 1330 to 1350, when they emerged. Serbian archbishop Daniel II (1324-1337), we believe, could have influenced their presence in the church of Hodegetria, having them labeled, which is quite an exception in Serbian medieval art. Although the representations of heavenly powers do contain the general symbolism, visually reflecting the presence of heavenly powers in the church, there are some other specific and deeply theological reasons for such an iconographic and programmatic solution of depicting the heavenly powers in the area under the dome of the church of Hodegetria and their labeling.

заштиту споменика „Г. Н. Чубинашвили“ у Тбилисију, која ме је упутила у литературу о дагој теми омогућила ми да ту литературу цитирам. Што се тиче српскесредњовековне уметности, иконографски најближа, мада не и потпуна аналогија за овакво решење налази се у куполи Хиландара, где су приказани тетраморфи са све четири главе, док лав, бик и орао у рукама носе кодексе (уп. Hostetter, *Chilandar*; CD-ROM).

³⁷ A. Taylor, *Georgian Art and Architecture*, у: Oxford Dictionary of Byzantium, Vol. 2, Oxford – New York 1991, 841.

³⁸ Порекло илустрација: 1) Вилијем Тејлор Хостетер; 2) Вилијем Тејлор Хостетер; 3) Анђела Гавриловић; 4) Анђела Гавриловић.

³⁹ Превод резимеа на енглески: Анђела Гавриловић и Ивана Станимировић.

In the northern and southern wall of the area under the dome of the church of Hodegetria in the Patriarchate of Peć, the individual frontal figures of cherubim are depicted handing down scrolls to the evangelists in the pendants (ill. 1, 2). The cherub in the northern wall is handing down evangelists Mark and Mathew one closed scroll each [*·ΧΕΡΥΒΙΜ(Ь)*] (ill. 1), whereas the cherub in the southern wall [*·ΧΕΡΥΒΙΜ(Ь·)*] is handing down one closed scroll to John and one scroll to once depicted Luke (ill. 2). What can show most directly that these cherubim were depicted to indicate the divine origin of the evangelists' inspiration is the fact that they are handing down the scrolls to them. Such an interpretation is also backed up by related scenes of the Holy Wisdom in the form of angels handing down scrolls to evangelists, depicted in the northern and southern walls in the area under the dome in the church of the Mother of God Ljeviška (1310-1314, ill. 3, 4) and in the Monastery of Mark. Thus, by illustrating the personifications of the Holy Wisdom next to the evangelists and cherubim between the pendants in the church of the Mother of God Hodegetria, like in some later Moravian monuments, the painter indicated the divine origin of the evangelists' inspiration in a twofold manner.

Apart from the iconography, the analysis of the meaning of the word "cherubim," (which, according to Dionysios the Areopagite, literally means "outpouring of wisdom") brings us to the same conclusion. For our investigation, there are two crucial interpretations given by early Christian authors. The one is the interpretation of Irenaeus of Lyon, according to whom the cherub denotes the Gospel, and four living creatures denote Christ's economy of salvation on the Earth and the four Gospels. Namely, according to this author, "the cherub is four-faced, and these four faces represent the images of the economy of salvation of Christ, the Son of God." As is the activity of the Son of God, such is the form of living creatures; and as is the form of the living creatures, such is also the character of the Gospel. The living creatures are quadriform, and the Gospel and the activity of the Lord is fourfold. Hence, four general covenants were given to mankind: the first, prior to the Great Flood, under Noah; the second – in the sign of circumcision, under Abraham; the third – in the sign of lawgiving, under Moses; and the fourth in the sign of the Gospels, through Our Lord Jesus Christ.

Having said that, it is clear that the painter, by making a rather unusual depiction of the cherubim in the church of the Mother of God Hodegetria in the Patriarchate of Peć and their direct relationship with the evangelists, wanted to emphasize Christ's incarnation and His economy of salvation, what is in line with the representations of Christ's images "not made by human hand", illustrated between the eastern and western pair of the pendants. The precious interpretation of St. Ephrem the Syrian of the vision of the cherub - tetramorph seen by prophet Ezekiel supports such an interpretation and complements it. According to St. Ephrem: "the human hand under the wings of the cherub shows that the power of the One Who Became the Son of the Man will carry this chariot (sc. the Church), which He took upon Himself. That hand helps us understand that Christ the Savior will take the human form. Apart from that, the human hand under cherub's wings signifies that the Right hand of the Savior will support the foundation of the church." That is also the reason why the representations of the cherubim are positioned on statistically such important and sensitive places in the church. One should also note that the significance of Gospel and its spreading, on which the representations of cherubim under the dome in manifold manner alluded to, was of high significance in the church in the seat of Serbian archbishopric.

The identity of the heavenly powers depicted above the prophets in the tambour of the same church is also discussed in the paper. The matching iconography of these six-winged heavenly powers, as well as their meaning in the program, indicates that the represented heavenly powers are cherubim.